

سیر تطوّر و مواجهه علما با احادیث سیاسی پس از بازتأسیس حوزه علمیه قم تاکنون

سید سجّاد آل سید غفور

(دانش‌آموخته حوزه علمیه قم، دکترای علوم سیاسی و پژوهشگر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)

aleghafoor@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۰۹

چکیده

حدیث پس از قرآن کریم، به عنوان دومین منبع در شناخت بشری، نقش بسزایی دارد. کتابت حدیث از همان ابتدا در کنار قرآن، مورد توجه قرار گرفت. مسلمانان از زمان حضرت رسول ﷺ به جمع‌آوری آن همت گماشتند. میراث روایی شیعه، نقش بسزای در ایجاد فرهنگ و تمدن اسلامی داشته است. پس از شکل‌گیری حوزه علمیه قم، شاهد شکوفایی و تغییرات شگرفی در توجه به منابع اسلامی چون احادیث و به‌ویژه احادیث با موضوعات سیاسی هستیم. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی به این سیر تطوّر پرداخته است. می‌توان این سیر تکاملی و تغییرات به‌وجود آمده در نگرش به احادیث سیاسی در میان علما را به پیش و پس از انقلاب اسلامی ایران مورد توجه قرار داد. با این حال، این تطوّر شامل موارد: حدیث‌نگاری محض، توجه مجدد به نگارش مجامع روایی، گسترش فقه سیاسی شیعه، نگاه تخصصی و انتشار کتب احادیث سیاسی در حوزه علمیه قم است. هم‌اکنون با توجه به مسئله محوری و نظریه‌پردازی اسلامی و با توجه به نگاه موضوعی به احادیث، بررسی موضوعی احادیث سیاسی و نظریه‌پردازی از آن‌ها باید مورد توجه قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: دانش سیاسی، احادیث سیاسی، فقه سیاسی، کتب روایی، نظریه اسلامی، حوزه علمیه قم.

«این مقاله با حمایت دبیرخانه دائمی کنگره یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم، دستاوردها و نکوداشت آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی رحمته الله علیه تألیف شده است.»

۱. مقدمه

قرآن و حدیث دو متن مقدس و از منابع مهم معرفتی در میان مسلمانان محسوب می‌شود. اصحاب پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله سخنان، گفته‌ها، خطابه‌ها و رفتارهای رسول اکرم صلی الله علیه و آله را حفظ کردند و سینه به سینه به یکدیگر انتقال دادند. دلیل اصلی مسلمانان به فراگیری و جمع‌آوری احادیث، احساس نیاز آنها به احادیث در امور دینی بود و شخص پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله هم مردم را تشویق می‌کرد که آنچه از او می‌شنوند، ثبت کنند و به دست آیندگان برسانند.

حدیث، سخنان نقل شده از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و دیگر معصومان علیهم السلام است. حدیث در کنار قرآن، در طی پانزده قرن تاریخ اسلام، نقشی محوری در فهم مسلمانان از دین و شریعت داشته است. به علت اهمیت حدیث، علوم مختلفی ناظر به بررسی محتوایی و سندی احادیث پدید آمده‌اند که تحت عنوان «علوم حدیث» دسته‌بندی می‌شوند. در میان انبوه کتاب‌های روایی مسلمانان، ده کتاب، نقش محوری دارند: چهار کتاب به شیعه و شش عنوان به اهل سنت تعلق دارد. مهم‌ترین کتاب‌های روایی شیعه، الکافی اثر کلینی، تهذیب الأحکام و الاستبصار فیما اختلف من الأخبار نوشته شیخ طوسی و کتاب من لایحضره الفقیه تألیف شیخ صدوق هستند. مجموع این کتاب‌ها را «کتب اربعه» یا «اصول اربعه» نامیده‌اند.

حدیث و روایت از نظر لغوی با هم دارای تفاوت‌اند. در اصطلاح در بیشتر موارد، مرادف و گاه متفاوت به کار می‌روند. حدیث اختصاص به نقل کلام معصومان علیهم السلام و روایت به نقل هر موضوعی از جمله تاریخ یا حادثه یا کلام غیر معصوم دارد. واژه حدیث، صفت مشبّهه از ریشه «ح د ث» به معنای جدید، سخن و داستان است. «اثر» از نظر لغوی به معنای بازمانده است و به طور خاص در بین اهل سنت برای اشاره به هر نشانه‌ای به کار می‌رفت که از شریعت و تعالیم دین برجای مانده است. کلامی از پیامبر صلی الله علیه و آله باشد و یا به طور غیرمستقیم در بازگشت به صحابه آن حضرت، تابعیان آنان یا اتباع آن تابعیان و حتی سیره برجای مانده در مدینه الرسول بازتاب یافته باشد. اصطلاح اثر نزد عالمان شیعه معمولاً به همان معنای روایت از معصومان به کار می‌رود و برخی نیز اثر را به آنچه از صحابه نقل شود، اختصاص داده‌اند. در قرن‌های نخست

هجری، سه مفهوم «اثر»، «خبر» و «علم»، هم‌معنای حدیث بودند. ظاهراً وجه نام‌گذاری خبر به حدیث از آن جهت است که در مقابل قرآن - که هر دو بیان احکام الهی است - قرار گرفته است؛ زیرا بیشتر اهل سنت، قائل به قدم قرآن هستند. از این رو، احکامی که از پیامبر ﷺ صادر شده، در مقابل قرآن (قدیم)، حدیث نامیده شده است.

در تعریف خبر، آرای مختلفی ارائه شده است. بعضی حدیث را بر دو بخش تقسیم می‌کردند: حدیث مرفوع را خبر و حدیث موقوف را اثر می‌نامیدند (سیوطی، ۱۴۲۴: ۱/۱۸۴)؛ بعضی حدیث را سخن روایت شده از معصومان علیهم‌السلام و خبر را به طور اعم، هر سخنی روایت شده از پیشینیان، و اثر را از هر دوی آنها عام‌تر شمردند (انصاری، ۱۴۱۱: ۸۵؛ شهید ثانی، ۱۴۰۸: ۴۹)؛ برخی نیز برای فارغ شدن از این تشبث اقوال، هر سه اصطلاح را با هم معادل شمرده‌اند (ر.ک: قاسمی دمشقی، ۱۴۲۷: ۶۱؛ صبحی صالح، ۱۹۸۴: ۱۰ - ۱۱).

در علوم حدیث، دسته‌بندی‌های متنوعی برای فهم بهتر سند یا متن روایات به کار می‌رود. این تقسیمات عبارت‌اند از: تقسیم بر اساس تعداد راویان سند: خبر واحد، خبر مُستَفِیض و خبر متواتر؛ تقسیم بر اساس اعتبار سند: صحیح و اقسام آن (صحیح مُضَاف، متفق علیه، اعلا، اوسط، ادنی)، حَسَن، موثوق، قوی، ضعیف و اقسام آن (مُدْرَج، مشترک، مُصَحَّف، مؤتلف و مختلف)؛ تقسیم بر اساس اتصال یا قطع سند: مُسْتَد، مُتَّصِل، مرفوع، موقوف، مَقْطُوع، مُرْسَل، مُنْقَطِع، مُعْضَل یا مشکل، مُضَمَّر، مُعَلَّق، مُعَنَّ، مُهْمَل؛ تقسیم بر اساس متن: نَص، ظاهر، مُوَوَّل، مُطْلَق و مُقَید، عام و خاص، مُجْمَل و مُبَیِّن، مُکَاتِب و مکاتِب، مشهور، متروک، مطروح، حدیث قدسی، شاذ، مقلوب، متشابه؛ تقسیم بر اساس عمل به روایت: حجت و لاحت، مقبول، ناسخ و منسوخ.

۲. تاریخچه حوزه علمی قم

حدیث نه تنها مسلط‌ترین دانش، بلکه گسترده‌ترین جنبش علمی شیعه در سده دوم تا چهارم است. احادیث امامان که نخست در مدینه و کوفه روایت می‌شد، در حوزه قم، تهذیب و تدوین می‌گردید. بررسی در سلسله اسناد کتاب‌هایی چون المحاسن، نوشته احمد بن محمد بن خالد برقی، شاهدی بر این مدعاست. یکی از بزرگ‌ترین محدثان این حوزه، ابراهیم بن هاشم قمی، در کثرت روایت بی‌مانند بود و نامش در اسناد بیش از ۶۴۱۴ حدیث آمده است (خویی، ۱۳۷۴: ۳۱۸/۱۱). بخش عظیمی از احادیث الکافی از علی بن ابراهیم، از طریق پدرش ابراهیم بن

هاشم نقل شده است. مطالعه در اسناد احادیث کتاب الکافی نشان می‌دهد که بیش از هشتاد درصد از مشایخ حدیثی کلینی قمی‌اند. این خود حاکی از آن است که کلینی زمان نه چندان کوتاهی را از محضر عالمان حوزه قم استفاده کرده است (جعفریان، ۱۳۸۰: ۲۰۹/۱).

از شاخصه‌های مدرسه حدیثی قم، توجه به متن حدیث و ساماندهی آنها در موضوعات مختلف دینی بوده است. شیخ صدوق - که نماد این مکتب حدیثی به شمار می‌رود -، علاوه بر نگارش چند اثر فقهی - حدیثی مهم، آثاری نیز در مباحث کلامی بر مبنای حدیث تألیف کرد که از مشهورترین آنها کتاب التوحید در مباحث الهیات و کمال الدین و تمام النعمة در استدلال بر امامت حضرت محمد بن الحسن العسكري عجل الله تعالی فرجه الشریف و غیبت و طول عمر ایشان است.

سبب اصلی پیوند حوزه قم با مسائل اجتماعی و سیاسی به این خاطر بود که قم، شهری یکپارچه شیعه‌نشین بوده است. از این رو هم والیان و هم قاضیان از میان شیعیان که اکثریت را در اختیار داشته‌اند، برگزیده می‌شدند (قزوینی رازی، ۱۳۸۵: ۴۵۹). برای نمونه، هارون الرشید (حکومت: ۱۷۹ - ۱۹۳) حمزه بن یسح بن عبدالله قمی، از راویان امام رضا علیه السلام را والی قم کرد و به او اجازه داد تا قم را از اصفهان مستقل و در آنجا نماز جمعه برپا کند. همین خلیفه در سال ۱۹۲، عامر بن عمران اشعری را به ولایت قم برگزید (قمی، ۱۴۰۴ ق: ۱۰۲). اگر هم حاکم شهر از میان علمای حوزه انتخاب نمی‌شد، وی بر خود لازم می‌دید تا برای موفقیت در اداره شهر، نظر آنان را جلب کند، چنان که در دوره‌ای والی قم به همین منظور با احمد بن محمد بن عیسی اشعری دیدار می‌کرد.

میرزا محمد فیض که در ۱۳۳۳ ق از سامرا به قم آمده بود، از سال ۱۳۳۶ ق شروع به بازسازی دارالشفای فیضیه کرد و طلاب را در آنجا اسکان داد. با پافشاری شیخ محمدتقی بافقی و پادرمیانی میرزا محمد ارباب و شیخ محمد رضا شریعتمدار ساوجی، از حاج شیخ عبدالکریم حائری دعوت شد که از اراک به قم بیاید. آیه الله حائری در سال ۱۳۰۱ ش به قم آمد و حوزه علمیه جدید قم را بنا نهاد. آیه الله حائری در اقامت پانزده ساله در قم، حوزه علمیه نیرومندی را به وجود آورد، به طوری که شمار طلاب حوزه قم پیش از سخت‌گیری‌های رضاشاه در ۱۳۱۳ ش به هفتصد تن و بنابر نقلی دیگر به نهصد تن رسید. در فاصله وفات آیه الله حائری تا مهاجرت آیه الله العظمی بروجردی به قم، اداره حوزه علمیه قم برعهده سید محمد حجت کوه کمره‌ای،

سیدمحمدتقی خوانساری و سید صدرالدین صدر قرار گرفت.

در اوایل دهه بیست شمسی، تعدادی از علمای حوزه علمی قم که از مقام علمی و نفوذ اجتماعی و دینی آیه الله حسین بروجردی، آگاهی داشتند، از وی خواستند که از بروجردی به قم بیاید. آیه الله بروجردی با پذیرش این درخواست، در محرم ۱۳۶۴ ق در قم ساکن شد. حضور مؤثر آیه الله بروجردی، حوزه علمی قم را به مرتبه‌ای از اعتبار رساند که هم‌تراز حوزه نجف شد. با رحلت آیه الله بروجردی، زعامت و مرجعیت در حوزه قم برعهده چهار تن استاد برجسته و مطرح، یعنی امام خمینی ره، سید محمدرضا گلپایگانی ره، سید کاظم شریعتمداری ره و سید شهاب الدین مرعشی نجفی ره قرار گرفت. پس از تبعید امام خمینی به ترکیه و سپس انتقال ایشان به نجف، اداره این حوزه برعهده آن سه تن دیگر بود.

۳. دانش سیاسی

علوم سیاسی،^۱ گاهی اوقات «سیاست‌شناسی» نامیده می‌شود. ارسطو سیاست را مطالعه حکومت می‌داند.^۲ دانش سیاسی به سیاست در عرصه نظر و عمل، تحلیل نظام‌های سیاسی و رفتارهای سیاسی می‌پردازد. اندیشمندان سیاسی سعی در ساختن اصولی اساسی برای منظم کردن علم سیاست و پیش‌بینی اقدامات سیاسی دارند.^۳ اقتصاد، روان‌شناسی، تاریخ، مردم‌شناسی، سیاست عمومی، سیاست ملی، ارتباطات بین‌الملل، جامعه‌شناسی و... به صورت غیر مستقیم با سیاست در ارتباط‌اند. علم سیاست، ریشه‌هایی در دوران باستان دارد. طبق تحقیقات و یافته‌های اخیر، این علم تقریباً ۲۵۰۰ سال پیش توسط کارهای افلاطون و ارسطو سازمان یافت.^۴ هر چند در میان متون برجای مانده از گذشته در دوران باستان در مصر و ایران (مانند منشور کوروش) می‌توان اندیشه‌های سیاسی را استخراج کرد.

عالمان علم سیاست به مطالعه امور می‌پردازند که با موضوع قدرت در فرایند تصمیم‌گیری،

۱. Political science

۲. Oxford Dictionary of Politics: political science

۳. Wayback Machine. The University of North Carolina at Chapel Hill (۱۹۹۹ - ۰۲ - ۲۲). Retrieved on ۲۰۱۰ - ۱۱ - ۱۱

۴. Britannica Concise Encyclopedia: political science

نقش دولت و سیاست‌های عمومی سر و کار دارد. میزان موفقیت دولت با شاخصه‌هایی مانند ثبات، انصاف، رفاه و ثروت مادی و آرامش و آسایش، سنجیده می‌شود. سابقه علم سیاست در غرب به دوره سقراط و فلاسفه‌ای چون افلاطون (۴۲۷-۳۴۷ قبل از میلاد)، گزنفون (۴۳۰-۳۵۴ قبل از میلاد) و ارسطو (پدر علم سیاست ۳۸۴-۳۲۲ قبل از میلاد)، در کتاب‌های جمهوری و قوانین افلاطون و سیاست و اخلاقیات ارسطو. باز می‌گردد.

چین باستان دارای خانه مدارس متعدد اندیشه سیاسی است. از جمله این اندیشه‌ها می‌توان به فایده‌گرایی، تائوسم، قانون‌گرایی و کنفوسیوس اشاره کرد. شکل پیشرفته‌ای از کنفوسیونیسیم تبدیل به فلسفه سیاسی چیره در چین در زمان امپراتوری آن شد. در پرشیا یا ایران بیش از نه قرن پیش، آثار ارزشمندی مانند شاهنامه فردوسی تدوین شده که نشانگر وجود تحلیل‌های سیاسی در ادبیات آن زمان است. این اثر حماسی - تاریخی در برگرفته مفاهیم عمیق سیاسی است.

ماکیاولی، گونه نوین علم سیاست را پایه‌ریزی کرد و بر مشاهده مستقیم تجربی کنش‌گران و نهادهای سیاسی تأکید کرد. ماکیاولی یک واقع‌گرا محسوب می‌شود و بحث می‌کرد که حتی اگر شر به برپایی یک دولت و رژیم خوب و مفید بینجامد باید در معنای آن بازنگری شود. وی مخالف استفاده از الگوهای ایده‌آل در علم سیاست بود و امروزه وی را پدر علم سیاست می‌شناسند. علم سیاست، اساساً مطالعه رفتار انسان است. در تمام زمینه‌های این علم، مشاهدات در محیطی کنترل شده انجام می‌یابند؛ چرا که با تغییر محیط و ورود دیگر متغیرها به این مشاهده، نتایج، دست‌کاری شده‌اند و به مشاهده واقعی نمی‌رسیم و روش‌های تجربی هم به‌طور روزافزونی جای خود را در این علم باز کرده‌اند.^۱ به این خاطر دانشمندان علم سیاست در طول تاریخ، همیشه به دنبال مطالعه از طریق مشاهده رفتار نخبگان سیاسی، نهادها و افراد یا گروه‌ها بوده‌اند تا بتوانند الگوهای مناسبی را که بتوان نظریه‌های سیاسی را بر روی آن‌ها استوار کرد، نشان دهند.

۴. سیر تطور احادیث سیاسی پس از تأسیس حوزه قم

۴ - ۱. جوامع حدیث

۱. Druckman, James; Green, Donald; Kuklinski, James; Lupia, Arthur, eds. (۲۰۱۱). Cambridge Handbook of Experimental Political Science. New York: Cambridge University Press. ISBN ۹۷۸ - ۰ - ۵۲۱ - ۱۷۴۵۵ - ۸.

پس از تأسیس حوزه علمی قم، شاهد توجه دوباره به نگارش «جامع حدیث» هستیم. از این رو حدیث‌نگاری محض به سوی جوامع حدیثی است. جامع حدیث، به کتاب‌های روایی گفته می‌شود که موضوعات و ابواب حدیثی گوناگونی در آن جمع‌آوری شده است. در این کتب می‌توان در هر موضوعی، روایتی یافت. جمع این تعبیر نیز مصطلح و رایج است و از تعدادی مجموعه‌ها که خود از چند جامع تشکیل شده با تعبیر «مجامع» یاد می‌شود.

اهل سنت، روایات و مطالب دینی را در هشت بخش عقاید، احکام، سیره، آداب، تفسیر، فتن، اشراف الساعه و مناقب دسته‌بندی می‌کنند (الحلی، ۱۴۱۸: ۱۹۸ - ۱۹۹) و جوامع حدیث را در بردارنده همه آنها می‌دانند.

۴ - ۱ - ۱. تاریخچه مجامع روایی شیعه

تعدادی جوامع حدیثی در قرن دوم و سوم هجری تألیف شدند که برخی از آنها عبارت‌اند از: الجامع فی الأحادیث، تألیف احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی؛ الجامع فی ابواب الحلال و الحرام یا جامع الشرایع، تألیف ظریف بن ناصح کوفی؛ الجامع الکبیر فی الفقه یا جامع الآثار، تألیف یونس بن عبدالرحمان.

نخستین جوامع مهم حدیث شیعه در قرن چهارم تا ششم تألیف شدند. برخی نام جامع داشتند و برخی مانند کتب اربعه، فاقد چنین عنوانی بودند. کتب اربعه، شاخص‌ترین جوامع حدیث این دوره‌اند. بقیه جوامع این دوره از میان رفته‌اند و فقط نام آنها موجود است. کتب اربعه عبارت‌اند از: ۱. الکافی تألیف کلینی که شامل احادیث اعتقادی، اخلاقی، آداب و فقهی، نزدیکی عصر مؤلف آن به دوران ائمه علیهم‌السلام و صاحبان اصول و کتب حدیثی اولیه است. این کتاب، حدود شانزده‌هزار حدیث در بر دارد (صدر، ۱۳۷۱: ۵۴۱ - ۵۴۲). کلینی را همه عالمان شیعه ستوده‌اند. این مجموعه، نخستین و مهم‌ترین جامع روایی شیعه است که در سه بخش اصول (دو جلد)، فروع (شش جلد) و روضه (یک جلد)، تدوین شده است.

۲. کتاب من لایحضره الفقیه، تألیف شیخ صدوق است و شامل حدود شش‌هزار حدیث فقهی است. این کتاب به عنوان خودآموز فقهی و در پاسخ به درخواست یکی از دوستان صمیمی شیخ صدوق و با الگو گرفتن از کتاب من لایحضره الطیب محمد بن زکریای رازی نوشته شده است. محدودیت من لایحضره الفقیه به روایات فقهی، حذف اسناد روایات به استثنای آخرین

راوی و در شماری از روایات، تنها ذکر نام معصوم علیه السلام، ذکر دیدگاه‌های فقهی در لابه‌لای روایات، از ویژگی‌های این کتاب است.

۳. تهذیب الأحکام، تألیف شیخ طوسی است که با هدف حل ناسازگاری‌های احادیث فقهی تألیف شد (شیخ طوسی، ۱۳۶۴: ۱/ ۲ - ۳). این کتاب، شرح روایی المقنعة شیخ مفید است و شامل ۱۳۶۰۰ حدیث است و در ۱۲ جلد منتشر شده است. شیخ طوسی انگیزه خود از تألیف این کتاب را پاسخ به طعنه مخالفان مبنی بر متعارض بودن روایات شیعه بیان داشته است.

۴. الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، دومین اثر روایی شیخ طوسی و چهارمین کتاب از کتب اربعه است که پس از تهذیب و به منظور سامان‌دهی به روایات متعارض تدوین شده است. این کتاب حاوی ۵۵۱۱ حدیث است. شیخ طوسی در عموم روایات به استثنای آخرین راوی، بقیه راویان سند را حذف کرده است.

کتاب جامع الأخبار تألیف شیخ تاج‌الدین محمد شعیری، از محدثان، فقها و علمای بزرگ شیعه در قرن ششم هجری است. این کتاب مشتمل بر روایات اهل بیت علیهم السلام درباره اصول دین، موعظه و نکات اخلاقی است. کتاب در ۱۴۱ باب تنظیم شده که عناوین کلی آن عبارت است از: بحث‌های خدانشناسی، توحید و عدل؛ فضائل معصومین؛ زیارت‌های چهارده معصوم علیهم السلام؛ اعمال مستحب و آداب؛ بحث ایمان و اسلام و علم؛ بحث‌هایی پیرامون نماز و مقدمات و فضائل و انواع آن؛ آداب مهمان و زینت؛ اخلاق رذیله؛ بحث معاد.

در قرن یازدهم و دوازدهم هجری، جوامع بزرگی چون: جامع الأخبار علامه حلی و جامع الأخبار فی ایضاح الاستبصار عبداللطیف بن علی بن احمد بن ابی جامع عاملی (شاگرد شیخ بهایی) تألیف شدند.

سه کتاب الوافی، وسائل الشیعة و بحار الأنوار، به «جوامع روایی متأخر شیعه» معروف شده و در زمان صفویه تألیف شده‌اند. این اصطلاح در کنار کتب اربعه که «جوامع روایی متقدم شیعه» هستند مطرح می‌شود. الوافی از منابع بزرگ روایی به شمار می‌رود و مشتمل بر پنجاه‌هزار حدیث همراه با توضیح و شرح‌هایی است که در ذیل روایات آمده است. الوافی تمام احادیث موجود در کتب اربعه شیعه (الکافی، من لایحضره الفقیه، التهذیب و الاستبصار) را دربرمی‌گیرد. مرحوم فیض در این کتاب، سعی کرده است متون روایات را شرح کند و مشکلات موجود در آنها را

برطرف سازد.

یکی دیگر از جوامع ارزشمند حدیثی شیعه که در دوره متأخران تألیف یافت، کتاب تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة است. کتاب وسائل الشیعة از بهترین جوامع روایی شیعه است که شیخ محمدحسن حرّ عاملی در آن، احادیث احکام فقهی را که از زبان پیامبر اسلام ﷺ و ائمه اطهار علیهم السلام نقل شده، جمع‌آوری کرده است. کتاب دارای بیش از سی و پنج هزار حدیث است. از جمله امتیازات وسائل الشیعة، بخش خاتمه آن است که مؤلف مباحث مهم حدیثی و رجالی را در دوازده فصل منعکس کرده است. این جامع حدیثی، از کتاب‌های ممتاز این دوره محسوب می‌شود.

سومین جامع حدیثی، کتاب بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الأطهار، اثر علامه مجلسی است که مفصل‌ترین و جامع‌ترین کتاب روایی شیعه محسوب می‌شود. این کتاب، شامل هزاران روایت در زمینه‌های مختلف: اعتقادی، اخلاقی، تفسیری، تاریخی و فقهی است. مجلسی برای تهیه مصادر بحار الأنوار، کوشش‌های گسترده‌ای انجام داد و در طی چهل سال توانست تألیف آن را به انجام رساند.

در دوران معاصر و با تأسیس حوزه علمی قم، چند کتاب جامع حدیث در میان شیعیان تألیف شده است:

- الجامع فی الأخبار، تألیف محمدعلی بن محمد حسینی شاه‌عبدالعظیمی (م ۱۳۳۴ق) (آقابزرگ، ۱۴۰۳: ۲۷/۵)؛

- جامع احادیث الشیعة فی احکام الشریعة، زیر نظر آیه الله بروجردی (م ۱۳۴۰ ش) و با همکاری عده‌ای از شاگردان وی. این کتاب، آخرین و مفصل‌ترین جامع حدیثی فقهی شیعه است. جامع احادیث الشیعة دارای ۴۸۳۴۲ حدیث است.

- آثار الصادقین نوشته آیه الله احسان‌بخش. وی از عالمان معاصر است که با الهام از سفینه البحار با مراجعه به منابع روایی فریقین، کتاب را به همراه ترجمه فارسی تألیف کرد. روایات این کتاب براساس حروف الفبا تنظیم شده است.

- الحیة، نوشته محمدرضا حکیمی، محمد حکیمی و علی حکیمی. کتاب، مشتمل بر احادیث و آیات در موضوعات اعتقادی، اخلاقی، سیاسی، اقتصادی، تربیتی و اجتماعی است.

ذکر مباحث علمی مفید در پایان برخی فصل‌ها با الهام از روایات همان بخش، از ویژگی‌های این کتاب است.

- میزان الحکمة، اثر آية الله محمد محمدی ری‌شهری. کتاب، از مهم‌ترین جوامع روایی سال‌های اخیر است و به نوعی حاصل یافته‌ها و تحقیقات آموختگان حوزه علمی قم است. این کتاب از ۵۶۴ عنوان، ۴۲۶۰ باب و ۲۳۰۳۰ حدیث تشکیل شده است. موضوع‌بندی قرآن و حدیث در این مجموعه، به صورت کاربردی و منطبق با نیازهای روز در زمینه‌های مختلف: اعتقادی، اخلاقی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، تاریخی و... است.

۴ - ۱ - ۲. سیر تدوین جوامع حدیث در بین اهل سنت

جوامع حدیث در قرن سوم در میان اهل سنت گسترش یافت. در این دوره، ابتدا کتاب‌های مُسند^۱ پدید آمدند که دارای انواع احادیث بودند. پس از آن، صحاح و سُنن تألیف شدند که هر یک از آن‌ها جامع بزرگی از احادیث اهل سنت‌اند. در تاریخ حدیث اهل سنت، دو رشته کتاب حدیثی مُصنَّفات و مسانید تدوین شدند (الحلبی، ۱۴۱۸: ۲۰۰).

قرن سوم تا پایان قرن پنجم هجری، دوران پیدایش معتبرترین جوامع روایی اهل سنت است. «صحاح سته»، از مهم‌ترین آنهاست که عبارت‌اند از:

- صحیح بخاری نوشته محمد بن اسماعیل بخاری که تعبیر جامع را خود بخاری در عنوان کتاب به کار برده است.

- صحیح مسلم، نوشته مسلم بن حجاج نیشابوری.

- سنن ابوداود، اثر سلیمان بن اشعث معروف به ابو داود سجستانی.

- سنن الترمذی، اثر ابو عیسی ترمذی که مشتمل بر احادیث فقهی و غیرفقهی، به جامع شهرت دارد.

- سنن ابن ماجه، تألیف محمد بن یزید بن عبدالله بن ماجه قزوینی.

- سنن النسائی، احمد بن شعيب نسائی. وی پیش از آن، کتاب السنن الکبری را تألیف کرده بود که جامع بزرگی از احادیث فقهی، اعتقادی، تفسیری و... است.

از قرن پنجم به بعد، نوعی از تألیفات، عنوان «الجمع بین الصحیحین» را دارا هستند که در

۱. کتاب مسند، کتابی است که احادیث بر اساس نام راویان آنها طبقه‌بندی و تألیف می‌شود.

آنها احادیث صحیحین بخاری و مسلم در آنها جمع شده و احادیث تکراری حذف شده‌اند. الجمع بین الصحیحین محمّد بن فتوح حُمیدی و الجمع بین الصحیحین عبدالحق بن عبدالرحمان اشبیلی از این موارد است.

گستره مباحث مطرح شده در مجامع روایی، همه عرصه‌های عبادی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، اخلاقی، خانوادگی، قضائی و غیره را در بر می‌گیرد؛ اما بخش زیادی از روایات شیعه، مرتبط با بحث سیاست است. با پیروزی انقلاب اسلامی و ضرورت تبیین آموزه‌های جمهوری اسلامی به مثابه نظام سیاسی مبتنی بر آیات و روایات، شکل‌گیری طبقه‌بندی‌های تخصصی در گستره سیاست و حکومت، اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد؛ زیرا تأسیس و اداره دین‌مدار نظام سیاسی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی در عصر حاضر، مستدعی شرعی‌سازی نظام اداره امور جامعه و استناد نظریه‌ها، آموزه‌ها و احکام سیاسی به شریعت است.

۴ - ۲. فقه سیاسی

با شکل‌گیری جنبش‌های اسلامی و اقداماتی که نیازمند منابع فکری در میان مسلمانان بود، احادیث با موضوعات سیاسی در حوزه علمیه قم، مورد توجه بیشتر واقع شد. این تأثیرات، میان شیعیان و بیشتر در ایران وجود داشت. شکل‌گیری حرکت‌های انقلابی توسط امام خمینی علیه السلام در دوران معاصر با توجه به رهبری ایشان در این اقدام سیاسی - مذهبی از سویی و جنبه مرجعیت و فقهی ایشان موجب گسترش توجه به فقه سیاسی در میان طلاب حوزه علمیه قم شد. با توجه به پیوند دین و سیاست در این اندیشه، در طبقه‌بندی علوم اسلامی، جایگاه ویژه‌ای به فقه سیاسی داده شده و این دانش را همزاد تمدن اسلامی دانسته‌اند (فیرحی، ۱۳۸۹: ۲۳۷) که در دوره میانه، بخشی از علم مدنی مسلمانان محسوب می‌شد (فارابی، ۱۳۸۱: ۶۴). فقه سیاسی را فره‌ترین بخش دانش سیاسی مسلمانان و همچنین عملی‌ترین بخش دانش‌های اسلامی نام برده‌اند که جایگزین فلسفه سیاسی یونان شده است. فقه سیاسی به دلیل محوریت نصوص دینی در آن، به عنوان عاملی جهت تضمین سعادت مادی و معنوی مسلمانان محسوب شده است (ایزدهی، ۱۳۹۴: ۱۵۴/۴۴).

هم‌اکنون در میان دانش‌آموختگان حوزه علمیه قم با توجه به اوج‌گیری امواج اسلام‌گرایی و اهمیت یافتن رابطه دین و سیاست، به‌ویژه با طرح مباحثی مانند نسبت دین با دموکراسی و دولت

جدید، فقه سیاسی نیز از اهمیت دوچندانی برخوردار شد. فقه سیاسی در عصر حاضر به دلیل ارتباط فقیهان با حکومت و ضرورت پاسخگویی به مسائل نوپدید مانند تحرّز، تفکیک قوا، انتخابات، قانون‌گذاری و... از حالت فردی، به اجتماعی و حکومتی تبدیل شده است.

فقه سیاسی به بخشی از فقه گفته می‌شود که به استخراج و بیان احکام شرعی ناظر بر امور سیاسی می‌پردازد. فقه سیاسی با تکیه بر مبانی و روش فقهی، ناظر به کشف، استخراج و بیان احکام شرعی ناظر بر امور سیاسی است (میراحمدی، ۱۳۹۵: ۳۵)؛ اموری که ویژگی‌های ارادی بودن، اجتماعی بودن و انعطاف‌پذیر بودن را دارا هستند. فقه سیاسی شامل بخشی از دانش سیاسی و بخشی از دانش فقه است (فیرحی، ۱۳۹۰: ۲۵/۱). این دانش را میان‌رشته‌ای می‌دانند که از تلاقی دو دانش فقه و سیاست، پدید آمده است (میراحمدی، ۱۳۹۰: ۱۱۸/۱).

عده‌ای با ایجاد رابطه این‌همانی میان فقه و سیاست، تمام احکام فقهی را ناظر به تدبیر امور جامعه و امت اسلامی در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی می‌دانند و تنها به هویت جمعی افراد می‌پردازند (فراتی، ۱۳۹۰: ۲۲۰). به این برداشت، «فقه حکومتی» گفته شده است. امام خمینی علیه السلام را می‌توان دارای این نوع نگرش دانست؛ وی حکومت را جنبه عملی تمامی ابواب فقه در تمامی زوایای زندگی بشر بیان می‌دارد (خمینی، ۱۳۷۲: ۹۸/۲۱). در این نگاه، فقه سیاسی به مفهوم سیاسی بودن فقه است. فقه، جنبه اجتماعی و سیاسی پیدا می‌کند و در برگیرنده تمامی مقررات اداره یک کشور و نظام سیاسی است.

در مقابل نگرش تساوی فقه و سیاست، دیدگاهی وجود دارد که فقه را جامع‌تر از سیاست می‌داند و فقه سیاسی را جزئی از دانش عمومی فقه تلقی می‌کند. طبق این نگرش، فقه سیاسی مباحثی چون: حکومت، امامت، خلافت، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، صلح، همکاری با حاکمان، روابط با دیگر کشورها و... را در بر می‌گیرد و به آنها احکام سلطانیه نیز گفته می‌شود (عمید زنجانی، ۱۳۷۷: ۴۱/۲). همچنین بر اساس این دیدگاه، فقه سیاسی، تکالیف شرعی زندگی سیاسی فرد مسلمان و آیین کشورداری را بر اساس منابع و ادله معتبر شرعی بیان می‌کند. موضوع دانش فقه سیاسی، پرداختن به شیوه ارتباط شهروندان با همدیگر، چگونگی مواجهه شهروندان با دولت و روابط دولت اسلامی با دیگر دولت‌ها با تکیه بر روش اجتهاد در مسائل سیاسی و اجتماعی است (ر.ک: سیدباقری، ۱۳۸۸: ۱۰۷ - ۱۳۹). هدف این دانش، سامان‌دهی

زندگی سیاسی مطابق با اصول و قواعد کلی شریعت است.

گاهی فقه سیاسی با فقه حکومتی هم‌معنا گرفته می‌شود؛ در حالی که این دو، متفاوت از یکدیگرند. در فقه حکومتی، فقیه در استنباط خود به رفع نیازهای حکومت دینی توجه می‌کند. فقه حکومتی، نه بخشی از فقه، بلکه به معنای نگرش و بینش حاکم بر کل فقه دانسته شده و استنباط‌های فقهی باید بر اساس فقه اداره نظام سیاسی و کشور باشد. فقه حکومتی، نه تنها مباحث سیاسی، بلکه تمامی ابواب و مسائل فقه را در بر دارد؛ زیرا حکومت، مسائل بسیاری مانند: اقتصادی، فرهنگی، حقوقی، نظامی، خانواده و... دارد و حاکم باید همه آن مسائل را بنا بر رفع نیازهای حکومت بررسی کند (ایزدهی، ۱۳۹۴: ۱۵۹/۴۴ - ۱۶۰).

عباسعلی عمید زنجانی از محققان عرصه فقه سیاسی و از پرورش‌یافتگان حوزه علمیه قم است که توانست به گسترش فقه سیاسی و ایفای نقش آن نظام سیاسی کمک کند. وی با توجه به پژوهش‌های فقهای شیعه، تاریخ تحولات فقه سیاسی را به دو دوره تکوین و تدوین تقسیم کرد؛ دوره تکوین را دوران نزول قرآن و زمامداری پیامبر اسلام ﷺ معرفی می‌کند و دوران تدوین را در قالب تحولات فقه سیاسی در ادوار گوناگون و تکمیل مباحث فقهی و تألیفات و نوشته‌های فقها بیان می‌دارد (ر.ک: عمید زنجانی، ۱۳۷۷: ۴۱/۲ - ۶۴).

دوران فقه سیاسی شیعه بر اساس تحولات سیاسی و اجتماعی و حرکت آن از حاشیه تحولات به متن و در نهایت به رأس هرم قدرت سیاسی، رویکرد دیگری در بیان ادوار فقه سیاسی است (ر.ک: ورعی، ۱۳۹۵: ۱۲۵/۷؛ طاهری، ۱۳۹۵: ۷۶/۸۲). بر این اساس، فقه سیاسی در میان شیعیان به دوره‌های تکوین از زمان حیات حضرت محمد ﷺ در مدینه تا غیبت امام عصر عجل الله تعالی فرجه، دوره تدوین از غیبت تا ابتدای تأسیس صفویه، دوره تثبیت از تأسیس دولت صفویه در قرن دهم هجری تا پیروزی انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی رحمته الله علیه و تأسیس نظام جمهوری اسلامی ایران تقسیم می‌شود. ویژگی دوره‌های تکوین و تدوین، حفظ تراث شیعه (تقیه) و همچنین نظارت بر رخداد‌های جامعه است. در دوره تثبیت، مرجعیت دینی و سیاسی تشیع از حاشیه به متن قدرت سیاسی حرکت کرد. این دوران، دوران همکاری عالمان شیعه با سلاطین و همچنین نظارت بر قدرت سیاسی است. دوره تحقق، با تأسیس دولت اسلامی بر اساس آموزه‌های فقه سیاسی و الگوی ولایت فقیه، شکل گرفت.

۴ - ۳. نگارش کتب احادیث سیاسی

در دوره‌های اخیر با گسترش فقه سیاسی، شاهد تحقیقات و پروژه‌های متعدد روایی تخصصی در زمینه‌های سیاسی در حوزه علمیة قم هستیم که در ادامه به مواردی مهم و برجسته در این زمینه اشاره می‌شود. در این کتب سعی شده است با جمع‌آوری احادیث سیاسی، تنها این روایات مورد توجه باشند. این تحقیقات، زمینه پژوهش‌های بعدی را فراهم ساخته است.

۴ - ۳ - ۱. مباحث سیاسی «بحار الأنوار»

کتاب مباحث سیاسی بحار الأنوار نوشته حجة الاسلام و المسلمین ابوالفضل سلطان محمّدی، نمونه بارز و مورد توجهی در این نوع تحقیقات و پژوهش‌های سیاسی است که توانسته منبع مهمی در این زمینه باشد. وی از پرورش‌یافتگان حوزه علمیة قم است و در این کتاب به ابعاد سیاسی - اجتماعی موسوعه روایی بحار الأنوار می‌پردازد. این کتاب، به معرفی و طبقه‌بندی بزرگ‌ترین جامع حدیثی شیعه با نگاه سیاسی پرداخته است. این اثر از دو جهت دارای امتیاز و برجستگی است: نخست این که آثاری که به بررسی مباحث سیاسی از دیدگاه روایات پرداخته‌اند، غالباً موردی بوده و موضوعات خاص و محدودی را طرح و بررسی کرده‌اند. از این رو، اثری که تمام یا عمده مباحث سیاسی را از دیدگاه روایات بررسی کرده و تمام یا غالب روایات سیاسی را در یک متن، گرد آورده باشد، نبوده است؛ جهت دوم راجع به پژوهش‌هایی است که درخصوص بحار الأنوار صورت گرفته است. در این نوع پژوهش‌ها نیز نمی‌توان به اثری دست یافت که به صورت جامع و کامل، روایات سیاسی آن را در خود جمع کرده باشد. بنابراین بداعت و جامعیت این کتاب نسبت به روایات سیاسی را می‌توان مهم‌ترین برجستگی این اثر به شمار آورد.

این کتاب به شیوه توصیفی و کتابخانه‌ای انجام شده و مباحث سیاسی آن به دقت استخراج و فیش‌برداری شده و سپس احادیث سیاسی به صورت موضوعی طبقه‌بندی و به شکل کنونی تدوین شده است. اساس این پژوهش هرچند بر محور روایات ارزشمند بحار الأنوار است؛ اما سخنان علامه مجلسی نیز در شرح و تفسیر روایات مورد غفلت واقع نشده و از آن‌ها نیز در فهم و درک بهتر احادیث استفاده شده است. ارائه آموزه‌های سیاسی اسلام در قالب متون روایی و نیز گردآوری سامان‌یافته متون حدیثی به منظور سهولت دستیابی و استفاده پژوهشگران سیاسی، مهم‌ترین دستاورد این پژوهش است.

این اثر در دو جلد و در شش فصل پدید آمده است. جلد اول با عنوان «حکومت و رهبری»، مشتمل بر دو فصل است: فصل اول اختصاص به کلیات و مفاهیم دارد و در آن موضوعاتی مانند تعریف دین و سیاست، آمیختگی دین و سیاست و... مورد بحث قرار گرفته است؛ فصل دوم در برگزیده مباحث حکومت و رهبری، صفات و شرایط حاکم و نحوه گزینش حاکم اسلامی است. عمده مطالب این فصل براساس تقسیم‌بندی موسوم حکومت از دیدگاه اسلام، بر مبنای عدل و جور در دو قسمت حکومت عدل و حکومت جور و مباحث زیرمجموعه آن شکل گرفته است.

جلد دوم با عنوان «دولت و مردم»، مشتمل بر چهار فصل است. فصل اول به بیان رابطه دولت و مردم پرداخته و حقوق و وظایف متنوع و متقابل دولت و مردم را بررسی کرده است. فصل دوم، اقتصاد حکومت اسلامی، منابع و مصارف آن را به بحث می‌گذارد و در فصل سوم، مباحث قضاوت، انواع قضاوت و اهمیت آن آمده است و فصل چهارم، روایات جهاد و جنگ و صلح را به صورت منظم و منسجم جمع‌آوری کرده است.

۴ - ۳ - ۲. مباحث سیاسی «غرر الحکم»

کتاب مباحث سیاسی غرر الحکم نوشته حجة الاسلام والمسلمین سید سجاد ایزدهی، نمونه دیگری از این نوع تحقیقات است که در سال‌های اخیر در حوزه علمی قم انجام شده است. روایات غرر الحکم از نظر موضوعی عام است و شامل روایات اعتقادی، اخلاقی، عبادی، اجتماعی و سیاسی می‌شود. کتاب مباحث سیاسی غرر الحکم در پی آن است با گزینش روایات عرصه سیاست و حکومت، از کتاب غرر الحکم، و با دسته‌بندی و ایجاد نظامی منطقی برای این روایات، احادیثی تخصصی در گستره سیاست و حکومت را در راستای اموری مانند: هدایت و تدبیر جامعه، اداره مطلوب حکومت اسلامی، ارائه دیدگاه‌های شریعت در خصوص ارکان و مؤلفه‌های حکومت، تبیین اخلاق سیاسی حاکم و کارگزاران و عواملی که در زوال و بقای حکومت دینی، مؤثر هستند، به محققان، سیاستمداران، کارگزاران و حاکمان اسلامی ارائه کند. این دو کتاب، تنها دو نمونه از آثاری این گونه است که توانسته‌اند به سیر تکاملی احادیث سیاسی در حوزه‌های علمی کمک کنند.

قرآن، مقدس‌ترین متن در میان مسلمانان و مهم‌ترین منبع معرفتی در میان انسان‌هاست. عقل هم از جایگاهی محوری در میان مسلمانان برخوردار بوده است. این دو، نقش اساسی در فهم اسلام داشته و نمایانگر دیدگاه اسلام در خصوص مسائل مختلف هستند؛ اما از آن‌جا که عقل بشری در موارد گوناگونی، از توانایی درک و تبیین مسائل اسلامی و مهم ناتوان بوده و از سوی دیگر، بسیاری آیات قرآن نیز ذیل متشابهات قرار گرفته‌اند، لازم است در این خصوص از احادیث و کلام معصومان علیهم‌السلام بهره گرفت. سخنان و کلمات پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و سایر معصومان علیهم‌السلام به روایات مشهور است. این امر موجب شده است که اندیشمندان متعددی با عنایت به جایگاه روایات، تدوین کتب روایی را مد نظر قرار دهند و به جمع‌آوری روایات بپردازند. در میان شیعیان با توجه به جایگاه خاص و ویژه اهل بیت علیهم‌السلام مجموعه‌هایی از احادیث در کتب روایی مانند کتب اربعه (الکافی، من لایحضره الفقیه، تهذیب الأحکام و الإستبصار) شکل گرفته است. این کتب در طول سالیان متممادی، نماد و هویت تفکر شیعه محسوب می‌شوند. به غیر از کتب اربعه، کتب روایی بسیار دیگری نیز از سوی اندیشمندان تدوین شده است که برخی از آن‌ها (مانند بحار الأنوار) به مثابه دایره المعارف شیعه محسوب می‌شوند.

با تأسیس حوزه علمیه قم، شاهد تغییراتی در نگرش‌ها و پژوهش‌های مربوط به احادیث سیاسی هستیم. در ابتدا شاهد توجه مجدد به جوامع حدیثی در میان علما و بزرگان این حوزه در مقابل حدیث‌نگاری محض هستیم. جامع حدیث از گذشته در میان شیعیان و اهل سنت در جایگاه بالایی برخوردار بوده است و این میراث گران‌بها دارای موارد متعدد و قابل توجهی است که توانسته تا حدودی مشکلات فکری و عملی مسلمانان را برطرف کند. در مراحل بعد با توجه به شکل‌گیری جنبش‌های اسلامی و اقداماتی که نیازمند منابع فکری در میان مسلمانان داشت، احادیث با موضوعات سیاسی، مورد توجه بیشتر قرار گرفت. شکل‌گیری حرکت‌های انقلابی توسط امام خمینی ره در دوران معاصر موجب توجه به فقه سیاسی در میان طلاب حوزه علمیه قم شد. فقه سیاسی با تکیه بر مبانی و روش فقهی به کشف، استخراج و بیان احکام شرعی ناظر بر امور سیاسی می‌پردازد. فقه سیاسی به‌عنوان فربه‌ترین بخش دانش سیاسی مسلمانان، جایگزین فلسفه سیاسی یونان شده و به تبیین نظم سیاسی، طراحی نهادها و تدبیر نظام‌های سیاسی در جهان اسلام می‌پردازد. در دوران معاصر با توجه به اوج‌گیری امواج اسلام‌گرایی

معاصر و اهمیت یافتن رابطه دین و سیاست، فقه سیاسی نیز از اهمیت دوچندانی در میان اندیشمندان حوزه علمیة قم برخوردار شده است. در سال های اخیر توجه اندیشمندان و فضالای حوزوی به کلام اهل بیت علیهم السلام و احادیث سیاسی، موجب شد که کتب گوناگون حدیثی با موضوعات سیاسی نوشته و جمع آوری شود که به نمونه هایی اشاره شد. این گونه پژوهش ها توانسته اند نمایی روشن و واضح برای تحقیقات کاربردی تر بعدی فراهم کنند.

در پایان پیشنهاد می شود تحقیقات مربوط به احادیث سیاسی به سمت مسئله محوری و نظریه پردازی با توجه به یک موضوع خاص گام بردارد، همانند مواردی که در تفسیر موضوعی، شاهد آن هستیم. در این پژوهش ها محقق به دنبال جمع آوری روایاتی است که به یک موضوع سیاسی خاص مانند: امنیت، عدالت، آزادی، مشارکت و... می پردازد. نتایج این تحقیقات را می توان به عنوان یک نظریه یا طراحی الگوی شیعی معرفی کرد. با توجه به گستردگی تحقیقات علوم انسانی در غرب، زمینه چنین تحقیقاتی علاوه بر معرفی اسلام می تواند راه گشای مشکلات بشر در زمان کنون باشد. شکل و روش این تحقیقات، مانند تفسیر موضوعی است که در گذشته در متن قرآن کریم مورد توجه بوده است. در تفسیر موضوعی، با عرضه یک موضوع خاص و سؤالات اصلی بر این متن مقدس، پاسخ هایی از آن استخراج می شود.

کتاب‌نامه

۱. انصاری، زکریا بن محمد (۱۴۱۱ ق)، الحدود الأنيقة و التعريفات الدقيقة، بيروت: دار الفكر المعاصر.
۲. ایزدهی، سید سجاد (بهار ۱۳۹۴ ش)، «ماهیت فقه سیاسی»، فصلنامه حقوق اسلامی، سال دوازدهم، شماره ۴۴، صفحه ۱۵۳ - ۱۷۷.
۳. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ ق)، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، بیروت: دارالاضواء.
۴. جعفریان، رسول (۱۳۸۰ ش)، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری، قم: انصاریان.
۵. حسینی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ ق)، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، بیروت: دارالاضواء.
۶. الحلبي، نورالدين عتر محمد (۱۴۱۸ ق)، منهج النقد في علوم الحديث، دمشق: دارالفکر.
۷. خمینی، روح الله (۱۳۷۲ ش)، صحیفه نور، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (عج).
۸. خویی، سید ابوالقاسم (۱۳۷۴ ش)، معجم رجال الحديث، قم: مرکز نشر آثار شیعه.
۹. سیدباقری، سید کاظم (بهار ۱۳۸۸ ش)، «اجتهاد و بسترهای نظریه‌پردازی در فقه سیاسی شیعه در دوران معاصر»، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، سال پنجم، شماره ۱۶، صفحه ۱۰۷ - ۱۳۹.
۱۰. سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن (۱۴۲۴ ق)، تدريب الراوی فی شرح تقریب النواری، ریاض: دار العاصمة.
۱۱. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۰۸ ق)، الرعاية فی علم الدراية، قم: مکتبه آیه الله المرعشی العامه.
۱۲. شیخ طوسی، محمد بن الحسن (۱۳۶۴ ش)، تهذیب الأحکام، تهران: دار الکتب الإسلامية.
۱۳. صبحی صالح (۱۹۸۴ م)، علوم الحديث و مصطلحه، بیروت: دار العلم للملایین.
۱۴. صدر، سید حسن (۱۳۷۱ ش)، نهاییه الدراية فی شرح الوجیزة للبهائی، تحقیق: ماجد الغرباوی، تهران: مشعر.
۱۵. طاهری، محمد (زمستان ۱۳۹۵ ش)، «سیر تحوّل و تکامل فقه سیاسی در ادوار تطوّر فقه سیاسی شیعه»، فصلنامه حکومت اسلامی، پیاپی ۸۲، صفحه ۵۵ - ۸۲.

